

**G O D I Š N J A K
G R A D S K O G
M U Z E J A**

broj 5

V A R A Ž D I N 1975

Redakcijski odbor:

ILIJANIĆ prof. Mira, KOŠČEC prof. Ružica, KURTALJ Ivan, TOMIČIĆ prof. Jasna

Odgovorni urednik:

RUNJAK prof. Josip

u povodu 50. godišnjice Gradskog muzeja Varaždin

Prijevodi:

prof. dr. Uroić Marija (njemački), dr. Ivy Kugli-Lentić (njemački),
mr. Vitomir Belaj (njemački), Šimek prof. Marina (njemački), Rihtarić Mirena (ruski)

Lektura:

Paska prof. Bosiljka

Za sadržaj članka odgovorni su autori

ČASOPIS TISKAN U 1000 PRIMJERAKA UZ POMOĆ SIZ-a ZA KULTURU OPĆINE VARAŽDIN

T i s a k: Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće Varaždin

Mira ILIJANIĆ

OSVRT NA NASTANAK I RAZVOJ DVAJU VARAŽDINSKIH TRGOVA

U povijesnom razvoju jednog grada, u njegovom prostornom rasteru pored ulica važnu i odsudnu ulogu odigrali su i trgovi. Njihov nastanak, razvoj i njihov oblik uvjetovani su naseljavanjem i fluktuacijom stanovništva, a napose obrtom i trgovinom.

Novija istraživanja nastanka gradova dokazala¹ su da postoji topografski kontinuitet te da je stara mreža puteva i dobar prometni položaj gotovo uvijek razlogom nastajanja gradova i naseljavanja trgovaca i obrtnika.

Vicus — civilna trgovačka naseobina ranog srednjeg vijeka nastaje s jedne ili s obje strane bivše rimske vojničke ceste, obično podalje od nekadanjeg vojnog logora ili civilne rimske naseobine jer običaj zajedničkog života i stanovanja ne izumire. Trgovački stalež također za seobe naroda nije nestao, već postoji kontinuirano jer potrebe ljudi za stano vitim vrstama robe trajno postoje. Burgovi i kasteli comesa i samostanski kompleksi isto tako privlače trgovce jer su potrebe crkve i plemenskih starješina u to vrijeme najznačajnije. Tako najramije srednjovjekovne trgovačke naseobine nastaju na starim uhodanim prolaznim putevima uz plemićki castrum ili uz samostane i crkve po mogućnosti uz rijeku koja u to vrijeme također već pretstavlja značajni prometni put. Ta naselja zadržavaju rimski naziv vicus ili villa. U početku na takvim mjestima putujući trgovci stvaraju tek svoje magazine robe da bi se, kad potražnja postaje jača, i stalno naselili na tom mjestu. »Mercatus«² uvjetuje dakle da »hospites« odnosno »burgenses« stvaraju aktivne aglomeracije i organiziraju postepeno komunalni život, a kada nešto kasnije dobivaju i privilegije, nastaje »civitas«.

Prvotni vik koji je nastao na prolaznoj cesti ima oblik izduženog četverokuta ulici sličnog. Međutim stalna trgovina na mjestu u naselju, proširenje ponude i potražnje u trgovini iziskuje i nove prostorne oblike pa se trg postepeno izdvaja iz ulice. Tako nastaje u kasnom srednjem vijeku centralni četverouglati trg — forum — koji je najčešće uz vijećnicu

1. Hans Planitz: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Graz - Köln 1965. Planitz je analizirao historijsko-ekonomске uvjete nastanka niza gradova od Rajne do štajerske granice.
2. Op. c. Mercatus — trgovina. Hospites, burgenses — građani, stanovnici gosti.

i gradski toranj gdje se onda građani sastaju i gdje se odvija najznačajniji dio komunalnog života.

Već od 11. stoljeća dalje gradovi se utvrđuju. To postaje najznačajniji zadatak građana i njihovo pravo jer čim vik, odnosno villa, dobiva utvrđenja, kraljevi ga dižu u status grada. Naseobine tako postaju sigurnije a obrt i trgovina vladarima odbacuje i više materijalne koristi a i jači su im oslonac u borbi s feudom. Utvrđenja su u početku obično bila zemljana, ona su često i stradala u borbi s okolnim plemstvom a događalo se i da ih je zbog nepokoravanja građana zemaljski gospodar dao srušiti.

Koliko nauka dublje ulazi u problem povijesti nastanka gradova, postaje sve jasnije da je gradu prethodio castrum koji je u početku služio kao zaštita trgovcima naseljenima na prometnoj cesti. Korist vladara od cvatuće trgovine potiče daljnje naseljavanje i utvrđivanje te stvaranje gradova. U kasnom srednjem vijeku počinje proces spajanja feudalnih i gradskih utvrđenja s time da plemićki grad ostaje samo jedan ugao gradske utvrde. Četverokutne gradske aglomeracije s primarnim uličnim trgovom i sekundarnim četverouglatim centralnim trgovom treba smatrati najstarijim jer one vuku svoj korijen iz antičnog doba.

Gradovi u kontinentalnoj Hrvatskoj tipični su izdanci srednjoevropskog tipa gradova sa stanovitim francuskim i talijanskim uticajima u doba novih naseljavanja u 12 stoljeću u vrijeme križarskih ratova³. I tu su istraživanja dokazala da su se gradovi razvili iz uličnih trgova uz castrum ili sakralni objekt u blizini rijeke i nekog starijeg naselja. Na žalost dubljih analiza ovog posebno interesantnog historijsko-urbanističkog problema do danas još nema jer uglavnom nedostaju podrobnija proučavanja povijesnih izvora.

Ovaj napis pretstavlja pokušaj da se na temelju naprijed navedenih rezultata koje je nauka postigla na proučavanju gradova srednje i jugoistočne Evrope analiziraju stari varaždinski trgovi i pristupačni historijski izvori, a preko njih i postanak grada Varaždina.

Već je bilo naglašeno da se Varaždin smjestio na križištu starih rimskih prometnih linija (via magna). Jedna je cesta⁴ vodila iz važne rimske naseobine Ptuja (Poetovio) preko Petrijanca (Aqua viva) u Varaždinske Toplice (Aquae Iasae), odnosno preko Komina prema Šćitarjevu (Andautonia) u smjeru sjever-jug. Drugi je put vodio također od Ptuja niz Dravu preko Ludbrega (Iovia) prema Osijeku (Mursa) u istočnom smjeru, dok je treća stara prometnica dolazila sa zapada ulazeći u smjer prema Ludbregu. Ove su se ceste križale na današnjem teritoriju Varaždina na liniji Optujska, Končareva, Miškinina zatim Optujska, Vrazova, Prvomajska, odnosno M. Tita te Braće Radića (Milička), Adžijin trg, Trg narodnih heroja, Kukuljevićeva. U najranijim povijesnim dokumentima ove se ceste zovu »magna via per quam itur ad Theutonium« ili »per quam transiretur in Ludbreg«, »magna via qua veniret de Gereben in Warosd« te »magna via per quam itur uersus Wydowecz et Nedelanec.«

3. Konrad Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. 1928.

4. Zlatko Tanodi: Monumenta ciuitatis Varasini I Varaždin. 1942.

Nakon propasti Rima, borbi i migracija u doba seobe naroda naselili su se u ovim krajevima Slaveni, a »Conversio Carantanorum« godine 873⁵ spominje u tim predjelima pored Slavena i Avare i Gepide navodeći da je bilo i mnogo ruševina rimskih gradova, no te su ruševine u to vrijeme predstavljale ne samo zaklon nego i poticaj za stvaranje novih naseobina. Tako u to doba nastaje u području Zala Pribinín »Mosapurc«, odnosno »urbs paludarum«⁶ čiji su ostaci i danas vidljivi na tom mjestu. Slavenska naselja koja u to doba nastaju nisu još gradovi ali predstavljaju značajni kontinuitet života te uz rimske ruševine uvjetuju kasniji nastanak gradova.

Iduće razdoblje je doba prodora Mađara u Panoniju, osvajanje tog teritorija te preuzimanje vlasti i nad našim područjima. Dio nekadanje Panonije između Save i Drave pojavljuje se na prijelazu u novo — drugo tisućljeće u dokumentima već pod nazivom Slavonija⁷.

Ako apstrahiramo doba rimske dominacije za koje osim već spomenutih cesta, jednog priličnog broja rimskog novca i ponekog sporadičnog nalaza⁸, nemamo drugih dokaza za neku naseobinu na teritoriju užeg varaždinskog područja, studij najranijih poznatih dokumenata dozvoljava nam da utvrdimo postojanje castruma Varaždin u doba prvih Arpadovića. Smičiklas⁹ u svom Codexu objavljuje dokumenat kojim slavonski ban Stjepan na nalog kralja godine 1258. reambulira zemlje napominjući da treba castrumu Varaždin vratiti neke zemlje koje su mu bile otuđene »a tempore Colomani regis«. Iako se ova reambulacija odvija polovicom 13. stoljeća, vjerojatno u želji da se napravi red na tom području nakon tatarskih provala, ona indirektno ukazuje da je castrum Varaždin postojao u doba Kolomanovo, dakle već početkom 12. stoljeća. Iduća poznata listina, kojom Bela III 1181. potvrđuje zagrebačkom kaptolu posjed Varaždinske Toplice, navodi da je on kaptolu bio otet po varaždinskom županu u doba vladanja njegovog djeda Bele II, dakle u prvoj polovici 12. stoljeća. U tom se dokumentu spominju i Varaždinci s čijim zemljama graniči kaptolski posjed, što dokazuje da postoji i stalna naseobina Varaždin u to vrijeme¹⁰.

Listina Andrije II kojom on Varaždincima godine 1209. daje pravo kraljevskog slobodnog grada ne samo da navodi sve »viae magnae« ovog područja govoreći o granicama varaždinskih posjeda nego spominje i dravsku luku. U tom se aktu navode i »burgenses« a govori se i o »hospitum nostrorum in villa Varosd«¹¹. Kada kralj Bela godine 1256. u jednom sporu građana varaždinskih s vlasnikom tvrđe dosuđuje Varaždincima otok Tursoy, onda kaže da župan Juraj nije mogao dokazati da je taj otok njegov kao što je dokazao da mu pripada »turris et fossatum«¹². Ovdje se prvi puta castrum poblize određuje s time da je imao toranj-kulu i grabište.

Navodeći sve ove najranije podatke o Varaždinu želja nam je upozoriti na činjenicu da su se na ovom terenu u ranom srednjem vijeku našli

5. Konrad Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. 1928 str. 34

6. Op. c. str. 38. Autopsija na terenu.

7. Georgius Fejer: Codex diplomaticus Budae 1829.

8. Rimski novac, sarkofag Viktorija Kvadrata u Gradskom muzeju.

9. Smičiklas: Codex diplomatikus IV br. 625. Zagreb, 1904.

10. Op. c. II br. 175

11. Zlatko Tanodi: Monumenta ciuitatis Varasdini I Varaždin 1942.

12. Op. c. br. 5

svi oni elementi koji su predstavljali osnovne uvjete za postanak jednog trgovačkog naselja u to doba. Tu je plemićki castrum uz rijeku Dravu na kojoj se nalazi luka a naselje je najvjerojatnije nastalo kako se i iz današnjeg rastera historijske jezgre vidi na križištu starih prometnica koje su spajale nedaleke značajne rimske naseobine. Mora da je to na pragu 13. stoljeća bila već za ono vrijeme značajna trgovačka naseobina kada je Andrija II diže u status grada. Iako se »sepes seu fortalitiu ciuitatis« izrijekom spominju tek u 15. stoljeću¹³, nije isključeno da su zemljane utvrde i palisade postojale i ranije jer se u to doba često događalo da su se zemljana utvrđenja rušila i ponovo dizala u vezi s privatnim ratovima (guerres privées) i sporovima s okolnim plemstvom. Kada Celjska kronika¹⁴ godine 1446. navodi da varaždinska varoš nije bila utvrđena, mogao je to biti takav interval, jer se devet godina kasnije Varaždin izrijekom spominje kao utvrđeni grad. U ovoj bi situaciji bila interesantna mogućnost lociranja najstarijeg dijela naselja, one najstarije trgovačko-obrtničke jezgre — vicusa — iz kojeg se razvila i proširila stalna naseobina koja je koje stoljeće kasnije dobila gradski privilegij.

Analizirajući danas jezgru Varaždina (Sl. 4) upada u oči položaj i izduljeni oblik Adžijinog trga koji u stvari ima formu nešto šire ulice, a nalazi se na staroj transverzali zapad — istok koja ide od nekadanje *magnae viae* kojom se dolazi u Vidovec (kasnije *via militum*, Milichky konec, Milička vulica) i spaja se preko današnje Kukuljevićeve ulice sa starom *magnom viom* kojom se dolazi u Ludbreg. Ovaj tipični ulični trg smjestio se dakle na staroj prolaznoj cesti na koju okomito prolazi i druga stara prolazna prometnica od Ptuja prema jugu u blizini castruma, a na njegovom sjevernom rubu stajao je krajem 12., odnosno početkom 13. stoljeća već i samostan s crkvom i hospitalom bogatog i u to vrijeme moćnog viteškog reda Ivanovaca, odnosno Hospitalaca (danas Franjevački kompleks)¹⁵. Tu su se dakle pored prolaznih prometnica našli i najznačajniji konzumenti obrtničkih proizvoda i trgovačke robe u ranom srednjem vijeku — sjedište župana i eminentni sakralni objekt. U to vrijeme to znači jamstvo za dobar i stalni plasman robe. I putopisac Idrisi već u 11. stoljeću spominje živu trgovinu srednje Evrope s Istokom preko Štajerske i njenih susjednih zemalja. U trgovini na ovom području važnu je ulogu odigrala i rijeka Drava čija se varaždinska luka spominje već u najranijim dokumentima.

Ako povjerujemo jednom dokumentu potpisanom od varaždinskog župnika Antuna Mokovića¹⁶ gdje on govori da je crkva sv. Nikole (današnja župna crkva) stara 584 godine a taj dokumenat možemo datirati u godinu 1756. onda se ta crkva nalazila na južnom rubu današnjeg Adžijinog trga već krajem 12. stoljeća. Današnji trg Slobode, koji ju okružuje zove se u

13. Tanodi-Wissert: *Monumenta civitatis Varasidini II Varaždin 1944*

14. Krones: *Die Freien von Saneck*, Graz 1883

15. Filić: *Franjevci u Varaždinu*.

16. HAV I-1 LXIII - 63. Iz akta se ne vidi od kuda Mokoviću navedeni broj godina. U prilogu ovom aktu varaždinski notar Jurek kaže u maju 1756. da je crkva »vetustatem structure«. Mokovićev spis nije datiran no kako on traži dozvolu sabiranja milodara za oštećenu crkvu a notar mu to 1756 dozvoljava onda je župnikov spis morao nastati barem u maju 1756 ako ne i ranije. Župnik se je vrlo jasno svojom rukom potpisao Moković a ne Smoković kako se prije mislilo.

17. stoljeću¹⁷ samo *via* — dakle ulica sv. Nikole pa se najvjerojatnije kao trg formirao mnogo kasnije.

Da je današnji Adžijin trg zaista morao biti jezgro naseobine koju danas nazivamo gradom Varaždinom, dokazuju ne samo gore navedene činjenice nego i podaci o smještaju kuća varaždinskih građana u 15., 16., i 17. stoljeću koje susrećemo u gradskim zapisnicima. U to se vrijeme već kao i u ostalim srednjoevropskim gradovima spominje »forum ciuitatis« — četverouglati trg uz vijećnicu — današnji Trg narodnih heroja, dakle tipični kasnosrednjovjekovni drugostepeni trg¹⁸. No ako pažljivo pratimo smještaj kuća na spomenutom forumu, opazit ćemo da forum ciuitatis nije samo prostor pred vijećnicom nego i cijeli kompleks današnjeg Adžijinog trga jer se niz kuća ubiciranih »in foro ciuitatis« nalazi nasuprot crkvi franjevac¹⁹. To upravo ukazuje na to da je tradicija prvotnog varaždinskog trga, dakle starog uličnog trga bila toliko jaka da taj zapravo ulični prostor još ni tada nije bio smatran ulicom, nego trgom, i to prilično važnim trgom jer kad se u gradskom zapisniku godine 1630. govori o kući obitelji Drašković, onda se kaže da je ona »in facie fory«²⁰. Kako se ta kuća nalazi na rubu četverouglatog centralnog trga a gleda prema Adžijinom, to je ona lice upravo tog prostora. Upravo ovdje postaje jasno da je Trg narodnih heroja sekundarni trg koji je ovom prvotnom pripojen tek kasnije. On onda postepeno dobiva na značaju jer se na njemu nalazi vijećnica i gradski toranj gdje se vode rasprave »in Arca seu ambitu domus ciuitatis«²¹ pa tako postaje centar gradskog života. Konačno ova se tradicija i do danas sačuvala, pa iako ne postoji više zajednički naziv za oba prostora, Adžijin trg i sada svi nazivaju trgom iako ima oblik ulice.

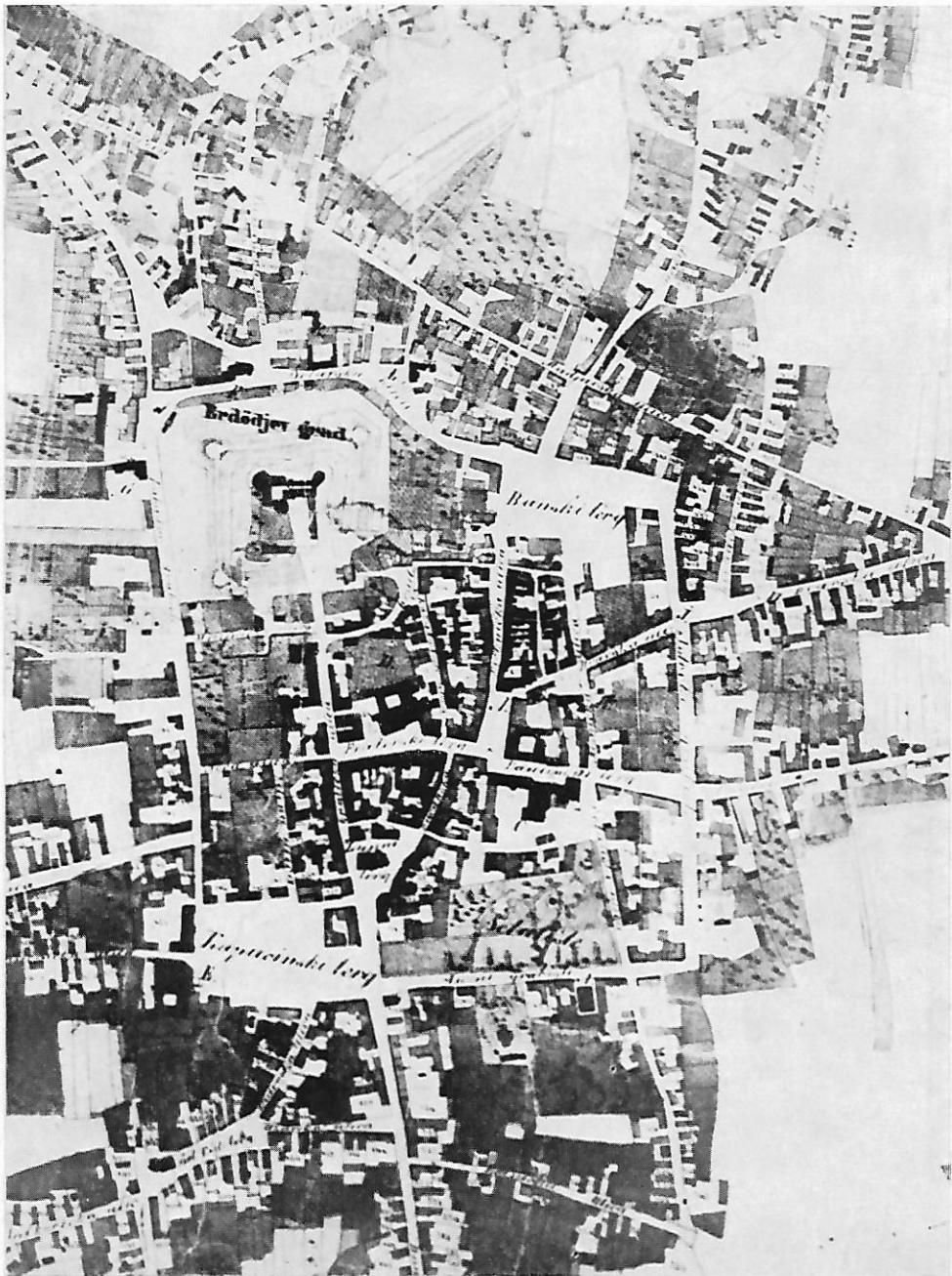
17. H.A.V. Zapisnik grada Varaždina 1686 f. 194.

18. Fritz Posch: Die mehrstufigen Stadt und Marktanlagen der Steiermark im Mittelalter und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung LXXVIII Band Wien-Köln-Graz 1970.

19. HAV Zapisnik grada Varaždina 1606 i dalje.

20. Op. c. 1630.

21. HAV Zapisnik grada Varaždina f. 291 godina 1694.

Sl. 4 Kiesswetterova karta Varaždina iz sredine 19. st.